

SINT-NIKLASE CULTUURPRIJS VOOR BEELD 'JOHANNA EN MARGARETHA VAN CONSTAN- TINOPEL 1217'

PIET VAN BOUCHAUTE

Tijdens de jaarlijkse Avond van de Cultuurprijzen, georganiseerd door de Sint-Niklase Cultuurraad op 21 februari 2018, heeft de Sinaaise beeldhouwer Frans Heirbaut de veertiende Cultuurprijs ontvangen voor zijn markante bronzen sculptuur 'Johanna en Margaretha van Constantinopel 1217'. Het beeld is onder grote publieke belangstelling op zaterdag 21 oktober 2017 op de westelijke promenade van de Grote Markt te Sint-Niklaas onthuld, ter hoogte van het gerenoveerde huis Vandenberghe (taverne De Gouden Arend).

Kunst in de Stad neemt initiatief

Heirbaut heeft van de vzw Kunst in de Stad (KidS) een bijzondere opdracht gekregen. In het raam van de viering van 800 jaar Sint-Niklaas (én Sinaai) in 2018 is hem verzocht om de beide gravinnen van Vlaanderen samen te portretteren. Met het beoogde kunstwerk wil KidS de inspanningen van de adellijke zusters ten gunste van de nog jonge Sint-Nicolaasparochie tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw huldigen. Het project is aanvankelijk gelanceerd door de Stedelijke Emancipatieraad, het Forum Vlaamse Vrouwen en het Vrouwencentrum en wordt uiteindelijk geïnitieerd en gerealiseerd door toedoen van KidS, met de logistieke en administratieve medewerking van het Sint-Niklase stadsbestuur.

KidS is een in 1973 opgerichte organisatie, die de ambitie heeft om van Sint-Niklaas een open kunststad te maken. KidS koopt kunstwerken aan die – in overleg met het stadsbestuur – een plaats krijgen op geschikte openbare locaties, zoals pleinen, parken, straten, rust- en ziekenhuizen. De afgelopen decennia hebben zo meer dan dertig beelden een vaste stek gekregen in Sint-Niklaas en deelgemeenten. KidS is voor haar werking afhankelijk van lidgelden, sponsoring en mecenaat. In haar beheerraad zetelen prominente burgers uit stad en regio.

Foto: © Paul de Malsche

Gulle en vrome Johanna

Johanna (eind 1199-5 december 1244) is de oudste dochter van de onfortuinlijke Boudewijn IX (1171-1205), graaf van Vlaanderen in de periode 1194-1205, die op kruistocht is getrokken. Na de geslaagde verovering van Constantinopel (het huidige Istanbul) wordt hij in 1204 tot Latijns keizer gekroond in de Hagia Sophia. Het jaar daarop nemen de Bulgaren hem gevangen tijdens de slag van Adrianopel. Daarna is niets meer van hem vernomen. Zijn vrouw Maria van Champagne is hem achternagereisd, maar overlijdt op 29 augustus 1204 in de Palestijnse havenstad Akko, vermoedelijk door de pest. Johanna en haar jongere zus Margaretha (juni 1202-10 februari 1280) blijven verweesd achter.

Amper zes jaar jong wordt Johanna erkend als gravin van Vlaanderen en Henegouwen. Tot haar meerderjarigheid in 1212 fungeert Boudewijns jongere broer, markgraaf Filips van Namen, als regent en voogd. De Franse koning Filips II gaat als leenheer pas akkoord met deze bestuurlijke ingreep na de betaling van een hoge verheffingssom van 50.000 pond. Regent Filips moet ook beloven dat Johanna en Margaretha nooit zullen huwen zonder de toestemming van de Franse vorst. In september 1208 drijft Filips II het zover dat de twee zussen aan hem uitgeleverd worden. Zij krijgen in zijn paleis op het Île de la Cité te Parijs een francofiële opvoeding. In januari 1212 huwt Johanna in de koninklijke kapel met de 23-jarige prins Ferdinand van Portugal, omringd door talrijke Vlaamse edellieden, zoals de burggraven van Lens, Brugge en Gent.

Gravin Johanna heeft een vrome reputatie. Zij begunstigt en ondersteunt de stichting van dominicanen- en vrouwenkloosters, begijnhoven en hospita- len. Enkele grote religieuze instellingen heeft zij persoonlijk opgericht, onder meer de abdij van Marquette bij Rijsel (1227), de Bijloke in Gent (1228) en een abdij naast het hospitaal van Oudenaarde (1233).

Sint-Nicolaasparochie bevoorrecht

Haar caritatieve inborst blijkt ook uit haar repliek op een bede van de Doornikse bisschop Gozewijn. Als rooms prelaat in de periode 1203-1218 maakt de kerkbestuurder zich zorgen over de gebrekkige geloofspraktijk van bepaalde dorpsgemeenschappen in het Land van Waas. Hij weet dat de Sint-Niklaze-

naars en Sinaainaren ertegen opzien om in weer en wind grote afstanden af te leggen om de mis bij te wonen in de kerk van Waasmunster, er kinderen te laten dopen, een huwelijk te voltrekken of doden te begraven.

In 1217 besluit de bisschop om een apart pastoorsambt toe te wijzen aan de bescheiden, maar groeiende woonkernen van *Sancti Nicolai in Bosco* (Sint-Niklaas-ten-Bos) en *Synai*. Pastoor Daniël van Waasmunster, een trouwe en verstandige priester, wordt belast met de uitvoering van deze dubbele opdracht. Tegelijk verzoekt Gozewijn Johanna van Constantinopel om gronden ter beschikking te stellen voor de bouw van een kerk en een pastorie en de aanleg van een begraafplaats. Bovendien verwacht hij van haar ook een schenking van domeinen voor het onderhoud van de beide priesters.

Johanna neemt de nodige tijd om het voorstel te onderzoeken. Op 9 oktober 1219 gaat zij akkoord. Zij signeert een akte, waarbij zes bunders braakliggende grond lastenvrij en onvoorwaardelijk aan de beide nieuwe kerkdorpen van Sint-Niklaas en Sinaai worden overgedragen. Het gaat om de *papenakkers* of *priesteragie*-gronden van Sint-Niklaas, te situeren ten oosten van de Sint-Nicolaaskerk, en het terrein van de Sinaaise dries.

Keure bevestigt Sint-Niklaas als Wase hoofdplaats

Door de uitvaardiging van de keure van Waas op 1 juni 1241 geeft Johanna aan Sint-Niklaas een bevoorrechte rol als politiek en bestuurlijk centrum van het Land van Waas. Dit charter is een eerste ‘grondwet’, waarin de rechten en plichten van de Wase bevolking vastgelegd zijn. De keure is niet alleen van toepassing op de inwoners van Sint-Niklaas, maar ook op die van Bazel, Belsele, Daknam, Elversele, Kemzeke, Lokeren, Melsele, Moerbeke, Nieuwkerken, Sinaai, Sint-Gillis, Sint-Pauwels, Stekene, Tielrode, Vrasene, Waasmunster en een deel van Haasdonk. Op grond van de keure wordt een hoofdcollege geïnstalleerd met zeven hoofdschepenen, voorgezeten door de hoofdbaljuw als vertegenwoordiger van het grafelijk gezag. Dit bestuursorgaan moet zesmaal per jaar – om de twee maanden – als oppergerechtshof zetelen in Sint-Niklaas.

Hoewel Temse en Stekene op dat ogenblik meer economisch gewicht hebben en Lokeren en Kruibeke dichter bevolkt zijn, wordt Sint-Niklaas door Johanna en later door haar zus Margaretha bevoordeeld. Het is gissen naar de reden van deze uitverkiezing. De centrale ligging van het dorp op het kruispunt van belangrijke wegen van Antwerpen naar Gent en van Zeeland naar

Brabant speelt allicht mee. Misschien wil de gravin haar waardering tonen voor de loyaliteit van de Sint-Niklazenaars. De doelbewuste versterking van de nieuwe gemeente is ongetwijfeld ook een zet tegen de machtige Beverse landadel, die met hun grote enclave het zuidwesten van het Sint-Niklase grondgebied beheersen.

Margaretha schenkt een wastine

Het huidige marktterrein, oorspronkelijk *papendries* of *kerkendries* geheten, komt op 23 augustus 1248 in handen van de Sint-Nicolaasparochie. Namens Margaretha van Constantinopel, die Johanna na haar overlijden in 1244 opvolgt als gravin van Vlaanderen, schenkt broeder Willem van Boudelo de braakliggende grond gelegen ten westen van de Sint-Nicolaaskerk tegen een geringe jaarlijkse rente van twaalf penningen. Deze *wastine* is een kale, bultvormige zandvlakte die zich uitstrekt van de huidige Kokkelbeekstraat in het zuiden tot aan de Dalstraat in het noorden. Het terrein is bijna dubbel zo groot als de huidige Grote Markt. De overdrachtsakte bepaalt dat het volledige plein voor altijd onbebouwd moet blijven, zodat de hele dorpsgemeenschap er gebruik van kan maken. In het Latijn van het oorspronkelijke charter is deze voorwaarde aldus omschreven: 'Ita videlicet quod dicta plachia integra et inculta permanebit in perpetuum ad communem usum omnium.'

Margaretha's schenkingsvoorwaarden zijn herhaaldelijk geschonden. In 1624 zit het kerkbestuur zo diep in de schulden dat de pastoor noodgedwongen een stuk dries te koop stelt. Het betreft een driehoek grond, te situeren tussen het (thans verdwenen) Bieshulstraatje, de Hofstraat en het Onze-Lieve-Vrouweplein. Anno 1772 verwerft oliefabrikant Jan-Jozef Jaspaert een strook kerkhofgrond aan de Houtbriel in cijnspacht. Hij laat er een statige huizenrij in rococostijl optrekken. In de jaren 1840-1845 is opnieuw geknabbeld aan de dries. Meer dan één hectare ten noorden van het plein wordt bouwrijp gemaakt om de droom van burgemeester De Munck-Moerman te verwezenlijken: een modern stadhuis, een tweede parochiekerk – de Onze-Lieve-Vrouwekerk – en ruimte voor statige, prestigieuze herenhuizen.

Iconografische inspiratie

Voor het concept van het beeldenpaar heeft Frans Heirbaut inspiratie gehaald bij de zeldzame portretten van Johanna en Margaretha, onder meer hun officiële zegels, een standbeeld van Johanna in het Kortrijkse begijnhof, geromantiseerde prenten van een latere epoque en twee interessante kleurrijke gravures in Sanderus' *Flandria Illustrata* van 1641. Vooral deze afbeeldingen hebben zijn creativiteit geprikkeld: Johanna met haar eerste echtgenoot, Ferdinand van Portugal (huwelijk 1212-1233), ter linkerkzijde en rechts haar tweede man, Thomas van Savoie (huwelijk 1237-1244), en Margaretha met haar tweede echtgenoot, ridder Willem van Dampierre, rechts (huwelijk in 1223).

Deze kleurrijke prenten van de gravinnen Johanna en Margaretha van Constantinopel uit Antonius Sanderus' *Flandria Illustrata* (1641-1644) waren voor Frans Heirbaut interessante inspiratiebronnen bij de creatie van hun bronzen beeltenis (© Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.G.005840).

Het is voor Heirbaut van meet af aan duidelijk dat hij geen klassieke, hypothetische reconstructie wil maken van historische figuren in potsierlijke theatergewaden. Hij speelt wel met het idee om elementen van zijn research te integreren in de creatie, maar die blijven na eliminatie beperkt tot het centrale ruitmotief van de Leeuw van Vlaanderen uit de Sanderus-prent van Johanna en kronen als symbolen van gezag en macht.

Frans Heirbaut wordt vooral aangetrokken door het laatmiddeleeuwse thema van de *danse macabre* (dodendans), dat van de veertiende tot de zestiende eeuw prominent aanwezig is in de West-Europese plastische kunst. In een turbulente periode waarbij pestepidemies genadeloos duizenden dodelijke slachtoffers maken, krijgt de dodendans een expliciet didactische functie. Grafische of picturale voorstellingen van geraamten die met levenden, ongeacht hun rang of stand, een reidans uitvoeren op weg naar het graf of de hel, visualiseren de eindigheid van het menselijke bestaan. Zij vertolken de uitdrukkelijke boodschap dat het leven van vorsten, ridders, patriciërs, ambachtslui en dompelaars bijzonder vergankelijk is en onvermijdelijk uitmondt in de dood. In deze *vanitas*-kunst verschijnt Magere Hein met zijn zeis als leider van de macabere stoet. Heirbaut heeft zich uitgebreid gedocumenteerd over dit alomtegenwoordige vergankelijkheidsmotief, dat opduikt in Duitse en Franse kerkhoven en kerken – onder meer in La Ferté-Loupière te Parijs (ca. 1424) – en in de houtsneden van Guyot Marchant (1485) en Hans Holbein (1525).

Skeletten met een selfie

De kunstenaar kiest resoluut voor een eigen adaptatie van de *danse macabre*. Hij beeldt de eertijds machtige, invloedrijke en vermogende bewindsvrouwen uit als gemummificeerde skeletten. Daarbij respecteert hij meticuleus de anatomische werkelijkheid. De opdrachtgever heeft hem een inhoudelijke aanwijzing gegeven, die een relatie legt met het heden: Johanna en Margaretha moeten voorgesteld worden tijdens een bezoek aan het marktplein, waarbij zij een selfie nemen met een smartphone. KidS-bestuurslid Rik Bosteels wijst erop dat dit verrassende hedendaagse object verschillende functies kan hebben: een venster om doorheen te kijken, een spiegel als metafoor voor de ijdelheid der dingen of een reflector van het verleden.

Na heel wat denk-, zoek- en schetswerk komt het ontwerp tot stand. Johanna wordt links gepositioneerd. Met haar rechterhand brengt zij de smartphone/

spiegel omhoog in de richting van haar jongere zus. Haar linkerhand rust op Margaretha's onderrug. Beide gravinnen buigen lichtjes naar elkaar toe, waardoor een dynamische, bijna gewichtloze actie ontstaat. Hun bovenlichamen zijn sterk geprononceerd door het strakke, natuurlijke ritme van heupgewricht, wervelkolom en ribbenkast. De plaatsing van armen en benen versterkt de verticale, driehoekige compositie, waarbij diverse ijle ruimtes afgebakend worden. De voeten van de gravinnen raken amper de sokkel. De zware beweging van de sculptuur wordt versterkt door de zorgvuldig gefabriceerde draperingen, die vanaf de schouders over Johanna's rug en Margaretha's borst langs hun bekens en benen als levendige watervallen neerzijgen en zich ontplooiën op de sokkels. De parallel tussen deze gewaden zorgt voor een spiegelend effect.

Frans Heirbaut heeft in de definitieve compositie een minimum aan anekdotische attributen verwerkt. Hij heeft tijdens het creatieve proces geprobeerd om een zwaard, een valk of een duif een zinvolle plek te geven, maar is daarvan afgestapt. De gravinnenkronen, het medaillon met een kruis op Johanna's middenrif en de ruit met de afbeelding van de Leeuw van Vlaanderen zijn wel behouden gebleven. Om het beeld voor iedereen bereikbaar en duidelijk zichtbaar te maken, is gekozen voor een brede, lage sokkel, met eventuele zitruimte.

Ten slotte

De delicate sculptuur van Johanna en Margaretha is met de grootste omzichtigheid afgewerkt en in brons gegoten door de gieterij Van Geert. Na de zuilachtige, compacte portretten in afvalhout van Heirbauts ouders en van Lode Verbeke, na het befaamde ruimtelijke werk in hardhout – met onder meer beelden van Jan Hoet, Jan Decler, Fred Bervoets en een zelfportret als schaatser – heeft Frans Heirbaut zich andermaal overtroffen. Met dit subtiele en inventieve beeld heeft hij hulde gebracht aan twee sterke vrouwen die het graafschap Vlaanderen en Sint-Niklaas in de dertiende eeuw op de kaart hebben geplaatst. Tegelijk heeft hij een origineel magnum opus geschapen, dat dankzij een vruchtbare interactie tussen een cultuurorganisatie en een cultuurminnend stadsbestuur een prominente plaats heeft gekregen in het hart van Sint-Niklaas.

BRONNEN EN LITERATUUR

- ♦ Bibliotheca Wasiana, Sint-Niklaas, documentatiemap Frans Heirbaut, nr. 1514.
- ♦ Michel Cloet, Ludo Collin, Robrecht Boudens, *Het bisdom Gent (1559-1991): vier eeuwen geschiedenis*, Gent, Vanmelle, 1991.
- ♦ Edward de Maesschalck, *De graven van Vlaanderen, 861-1384*, Leuven, Davidsfonds, 2012.
- ♦ Patty de Meester e.a., *Een snuijfe Brussel in Sint-Niklaas: de Keure van Waas & vier andere Wase oorkonden uit het Stadsarchief Brussel* [informatiebrochure], Sint-Niklaas, Stadsarchief, 2003.
- ♦ Gerben Graddesz Hellinga, *Graven van Vlaanderen: Vlaamse vorsten in woord en beeld, 862-1795*, Zutphen, Walburg, 2013.
- ♦ Jef Maes, Trees Heirbaut, *Bespiegelingen van Frans Heirbaut* [dvd], Sint-Niklaas: vzw Singeling, 2017 (met toelichting van Heirbauts oeuvre door Daan Anthuenis en historische schets door Piet van Bouchaute).
- ♦ David Nicholas, *Vlaanderen in de middeleeuwen*, Amsterdam, Overamstel, 2015.
- ♦ Piet van Bouchaute (red.), *Stad in de Tijd*, Sint-Niklaas, Stadsbestuur, 2000.
- ♦ Piet van Bouchaute, Patty de Meester, *Sint-Nicolaaskerk Sint-Niklaas (Erfgoed-sprokkels)*, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen, 2016.